

Т. КОРОТКИЙ

ПРАВОВІ АСПЕКТИ КЛОНУВАННЯ ЛЮДИНИ

Розвиток цивілізації спричиняє появу нових напрямів наукових досліджень і виробництв, які мають важливе соціальне значення. А це зумовлює необхідність їхнього правового врегулювання. Право встановлює певні рамки для розвитку науково-технічного прогресу, для впровадження і застосування нових досягнень людської думки. Дедалі більшої актуальності набуває правова регламентація в галузі генно-інженерної діяльності.

Науково-технічний прогрес сприяє розвитку нових напрямів міжнародного співробітництва. Виникають галузі міжнародного права, нові сфери міжнародно-правових відносин, розширюється міжнародне співробітництво, пов'язане з дослідженням космосу, охороною навколишнього середовища, використанням ресурсів Світового океану. Все це відбувається в рамках універсальної системи міжнародно-правового врегулювання і є важливим чинником її розвитку.

Останнім часом у ряді міжнародних організацій предметом спеціального розгляду стають питання захисту людської особистості в умовах прогресу біології, медицини, особливо в результаті бурхливих успіхів генної інженерії та біотехнології. Питання про захист особистості, фізичної та інтелектуальної недоторканності людини в умовах прогресу біології, медицини і біохімії неодноразово було предметом спеціального розгляду у доповідях Генерального секретаря ООН [1].

Інтерес до цієї проблеми — наслідок загальної тенденції змін у пріоритетах наукових досліджень. XXI століття стане століттям науки про життя, біомедицини, а цивілізація — біотехнологічною. Зростає престижність біології і медицини, виділяються величезні кошти на розвиток генної інженерії. Недарма напередодні нового століття була запущена програма «Геном людини», яка відбиває якісні зміни в усвідомленні людиною своєї природи і знаменує початок проникнення в глибинні закономірності життя та еволюції, зокрема біосоціальної.

Розвиток біомедицини, необхідність забезпечення природних прав людини у зв'язку з новими досягненнями генетики, трансплантології, ембріології зумовили появу нової галузі прав людини у сфері біомедицини. На думку заступника голови Російського національного комітету з біоетики РАН Б. Юдіна, до цієї сфери прав людини належать право на життя, на збереження тілесної і психологічної цілісності людини, на повагу людської гідності (ці права поширюються не тільки на дорослу людину, а й на людський ембріон, а також на останки небіжчика), право на гідну смерть [2].

Правова регламентація біоетичних проблем пов'язана, по-перше, з масовим і глибоким втручанням генетики і медицини в природну сутність людини, яке зачіпає її природні права; по-друге, з необхідністю виробити уніфіковані міжнародні стандарти в галузі експериментальної діяльності; по-третє, з неврегульованістю ряду правових питань, основою для регламентації яких може стати їхнє вирішення з погляду етики [3].

Коли в результаті наукових досліджень з'являються нові можливості, які дають економічний ефект, вони часто впроваджуються без урахування норм моралі. Тому право,

маючи різноманітні засоби регламентації тієї або іншої діяльності, виступає мірою соціального компромісу і механізмом забезпечення громадської безпеки.

Механізм захисту прав людини у сфері біомедицини має включати: сукупність норм, які визначають зміст і порядок реалізації зазначених прав; інституціональні структури, що забезпечують їхнє застосування; сукупність гарантій щодо охорони цих прав. Важливу роль у цьому процесі відіграють комітети (комісії) з біоетики, які діють сьогодні при урядах багатьох країн і забезпечують прийняття відповідальних рішень, що стосуються захисту прав пацієнтів і учасників дослідів, а також контролю за виконанням цих рішень.

Наприклад, згідно з рішенням президента США Б. Клінтона 26 липня 1996 р. була створена National Bioethics Advisory Commission (NBAC) з метою «вироблення пропозицій і рекомендацій з проблем біоетики, що виникають як у ході проведення наукових досліджень на людях, так і в процесі практичного використання результатів цих досліджень». У Великобританії існує Управління ембріології і штучного запліднення, без дозволу якого не можна проводити дослідження на ембріонах людини. В Україні створено Комітет з питань біоетики при Президії НАН України.

У багатьох державах діють нормативні акти (у тому числі такі, що мають силу закону), покликані регулювати діяльність, а також суспільні відносини в галузі генної інженерії. Ще 1988 р. в Академії наук СРСР було створено комісію для розробки правил безпеки під час робіт із генно-інженерними дезоксирибонуклеїновими кислотами (ДНК). Результатом її діяльності став аналіз стану біотехнології і генної інженерії в країні, розробка заходів безпеки в ході розвитку експериментальних напрямів.

Питання організації та безпеки робіт з рекомбінантними ДНК, внесення генетично модифікованих організмів у навколишнє середовище мають перебувати під пильним контролем державних органів, учених і громадськості. Насамперед це стосується випадків втрати контролю над трансформованими за допомогою генної інженерії організмами в лабораторії, на виробництві, під час польових випробувань. Існує також ризик генетичної нестабільності набутих трансгенними рослинами і тваринами властивостей у наступних поколіннях та виникнення непередбачених видів рослин і тварин, що також потребує контролю. До того ж генно-інженерні продукти не повинні потрапляти на ринок без відповідної перевірки [4].

В Росії у 1996 р. було прийнято Федеральний закон «Про державне регулювання в галузі генно-інженерної діяльності», спрямований на врегулювання відносин у сфері природокористування, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки у процесі генно-інженерної діяльності. Проте до сфери його дії не включені питання, пов'язані із застосуванням генно-інженерних методів до людини, її тканин і клітин. Механізм реалізації цього закону припускає розробку конкретних правил безпеки під час проведення генно-інженерних робіт, а також створення інформаційної інфраструктури, що забезпечує багатосторонній доступ до даних з біобезпеки.

Нові медико-біологічні досягнення у сфері відтворення людських організмів також спричинятимуть дедалі складніші проблеми в галузі прав людини. Потребують нормативного розв'язання численні колізії, породжувані можливістю клонування людини. Скажімо, чи буде копія мати права людини і громадянина при живому «оригіналі»? Чи має право клонована людина на репродукцію природним шляхом? Хто в цьому випадку вважатиметься батьком дитини?

Проблема клонування людини має не тільки технологічні і моральні аспекти. Її необхідно розглядати ширше, у контексті прогресу науки, можливості і необхідності його регламентації, у тому числі і правової, а також етичного аспекту будь-якої дослідницької роботи. Причому йдеться про правову регламентацію клонування людини на національному і міжнародному рівнях. Це той випадок, коли правовий вплив має застережний характер і дає змогу простежити за виникненням і розвитком нової галузі правового регулювання.

Технологія клонування організмів не нова. Елементи новизни присутні у самій можливості клонувати ссавців. Йдеться про одержання копій елітних тварин з метою подальшої селекційної роботи і збереження зникаючих видів шляхом заморожування соматичних клітин. Інший напрям застосування технології клонування — вирощування генетично модифікованих свиней для пересадки деяких їхніх органів людині. Проте ці експерименти, небездоганні з етичного погляду, приховують у собі реальну загрозу появи нових захворювань людини. У зв'язку з можливою небезпекою такі дослідження мають проводитися під суворим контролем. Є чимало вчених, які вже відмовилися від них.

Ставлення до клонування людини, тенденції його правової регламентації багато в чому визначатимуться не тільки світською владою, а й домінуючою в даному суспільстві релігією. Вплив церкви на суспільну свідомість, на державу і законодавче регулювання тих чи інших питань нині досить відчутний. Клонування — вельми гостра для релігійної свідомості проблема. У Великобританії незгоду із законопроектом, який дозволяє використовувати у наукових цілях клоновані ембріони людини, висловили примас англіканської церкви архієпископ Кентерберійський і глави основних конфесій країни. Свій протест надіслав Далай-лама. Папа Римський у спеціальній енцикліці засудив клонування людських ембріонів, закликавши вчених шанувати гідність людини.

Ще актуальнішою є нині проблема правової регламентації дій, спрямованих не на створення повноцінних копій людини, а на одержання за допомогою клонування ембріонів як джерела ембріональних стовбурових клітин. Досліди з одержання людських ембріонів уже заборонені в 27 країнах.

Свого часу метод штучного запліднення проклав шлях до експериментів з живим людським ембріоном. У різноманітних комітетах і комісіях, які займаються питаннями біоетики, ця практика викликала гарячі суперечки. Наприклад, у Великобританії їх результатом став дозвіл на вільне використання для наукових досліджень живих ембріонів, не старших 14-денного віку.

Таким чином, вирощування тканин і органів людини для потреб трансплантації — реальна і найближча можливість використання успіхів клонування у медицині. Йдеться не про репродуктивне клонування, а про одержання тканин людських ембріонів для трансплантації. Насамперед вони потрібні для лікування онкологічних захворювань і хвороб спинного мозку. Можна також застосовувати ці тканини для лікування цукрового діабету, цирозу печінки, хвороб Паркінсона й Альцгеймера.

Технологія клонування людини як вид штучного розмноження може призвести до зміни суспільної свідомості, виникнення ряду соціальних проблем і протиріч, правових колізій. Взаємовідносини між людьми і клонами, правовий статус останніх, права й обов'язки клонованого щодо своїх клонів і навпаки — все це непрості проблеми. Ким будуть клони у власному сприйнятті і як ставитимуться до них інші? Чи не стануть клони людьми нижчого ґатунку? Чи можна вважати клонованого та його клони сім'єю? Які будуть

взаємини між клоном і матір'ю, між матір'ю і клонованим, між матерями клонів? Чи зобов'язаний клонований утримувати свої клони і чи матимуть вони право на спадщину?

Оскільки в процесі клонування беруть участь три особи: донор клітини, донор яйцеклітини і сурогатна мати, серйозною проблемою стане також ідентифікація батьківства. Добре, якщо клітина береться від чоловіка (тоді ясно, хто батько), але можна клонувати і жіночу клітину. Що ж до самого клонування, то фактично воно підпадає під класифікацію біологічної технології, тобто може бути запатентоване (це — сфера закону про охорону інтелектуальної власності) [5].

Усі ці правові колізії можуть викликати серйозні зміни у конституційному, цивільному, сімейному та інших галузях права. Яким буде статус штучного методу відтворення? Чи не виявиться, що індивіди, отримані (народжені) у такий спосіб, обмежені в особистих і політичних правах? Чи не призведе технологія клонування людини до появи нових прав, скажімо, права на «безстатеве розмноження»?

Можливість клонування людини спричиняє появу нових норм як у міжнародному праві, так і у внутрішньодержавному. Міжнародно-правовій регламентації проблем, пов'язаних з клонуванням людини, присвячено ряд міжнародних документів. Базовим серед них є Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини (Конвенція про права людини і біомедицину) 1997 р. Підготовка проекту Конвенції велася з 1990 р. спеціально створеним Комітетом, який у 1993 р. був перетворений на Керівний комітет з біоетики. Нині з 42 країн—членів Ради Європи понад 30 приєдналися до Конвенції.

Метою Конвенції 1997 р., згідно із статтею 1, є захист гідності та індивідуальної цілісності людини і гарантування кожному без винятку недоторканності особи та дотримання інших прав і основних свобод у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини. Таким чином, Конвенція звертає особливу увагу на необхідність захисту гідності, індивідуальної цілісності кожної людини, що має принципове значення саме у сфері генної інженерії. Згідно із статтями 5, 13, 16 цієї Конвенції, вимога захисту цілісності людини поширюється і на його генетичні структури: впливати на них можна, по-перше, лише в інтересах людини і, по-друге, за наявності її добровільної та усвідомленої згоди.

Пріоритет блага окремої людини над інтересами науки і суспільства проголошений у статті 2 Конвенції. Цей фундаментальний принцип є загальним для всіх міжнародних документів, на основі яких здійснюється етичне і правове регулювання медичної практики й експериментів на людині.

У розділі IV «Геном людини» Конвенція містить найважливіші для становлення біомедичних прав людини положення. Відповідно до статті 11 забороняється будь-яка форма дискримінації особи за ознакою її генетичної спадковості. Поширюючи дію цієї статті на потенційних клонів, можна говорити про їхні рівні права з іншими людьми. Стаття 12 виключає можливість використання прогностичного генетичного тестування з будь-якою метою (наприклад, з евгенічною, для визначення ступеня можливості виникнення захворювання у страхувальників, для виявлення схильності до протиправної поведінки), за винятком медичної.

Стаття 13 встановлює обмеження на модифікацію генома. Такого роду вплив припускається лише для профілактики, діагностики, терапії, і тільки за умови, що він не спрямований на зміну генома нащадка.

Щодо можливості клонування людини важливим є правило статті 18 «Дослідження на ембріонах in vitro». Згідно з нею, якщо закон дозволяє проводити дослідження на ембріонах in vitro, він повинен передбачати і відповідний їх захист. Ця стаття містить також заборону на створення ембріонів людини з дослідницькою метою.

Процеси інтеграції України в Європейське співтовариство потребують вдосконалення законодавчої регламентації біомедичних прав людини у нашій державі. Необхідно прийняти закони про репродукцію людини, про захист ембріонів, а також про захист генома людини.

Конвенція 1997 р. має загальний характер. Для конкретизації її норм стосовно окремих галузей біомедицини керівний комітет з біоетики Ради Європи розробляє Додаткові протоколи до Конвенції. Перший такий протокол був затверджений Парламентською Асамблеєю наприкінці 1997 р. Нині на різних стадії готовності перебувають проекти Додаткових протоколів щодо експериментів на людині, трансплантації органів і тканин, генетики людини, захисту ембріонів, щодо психіатрії.

У додатковому протоколі, що одержав неофіційну назву «Протокол про заборону клонування людини», зазначено, що «інструменталізація людських істот шляхом навмисного створення генетично ідентичних людських істот несумісна з гідністю людини і, таким чином, являє собою зловживання у галузі біології і медицини». У цьому ж документі вказується на «серйозні труднощі медичного, психологічного і соціального порядку, які така навмисна біомедична практика могла б спричинити для всіх, причетних до неї індивідів».

У 1997 р. 29-а сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО прийняла Загальну декларацію про геном людини і права людини, в якій ідеться про необхідність міжнародного співробітництва, спрямованого на виявлення практики клонування з метою відтворення людської особи, і відповідних заходів, покликаних не допустити таку практику.

Важливим засобом дотримання загальновизнаних міжнародних стандартів у галузі прав людини є прийняття універсальної міжнародної конвенції про заборону клонування. Адже експерименти можуть бути перенесені в будь-яку державу, законодавство якої не забороняє їх проведення. У червні 2001 р. міністри закордонних справ Німеччини і Франції провели переговори з приводу внесення до ООН проекту такого документа, закликаючи кваліфікувати клонування як злочин проти людства.

Нині актуальною є також розробка міжнародних стандартів безпеки в галузі генно-інженерних досліджень, створення єдиної системи безпеки всіх видів біотехнологічної продукції.

Ціла низка положень Конвенції 1997 р. уже введена у законодавство різних держав. У національних правових системах за останні п'ять-десять років закладено основи правової регламентації і контролю за клонуванням тварин і людини. Насамперед йдеться про заборону клонування людини у законодавстві ряду держав (Німеччина, Франція, Китай) і юридичну відповідальність за ці дії.

У 2001 р. прийнято закони про заборону клонування в Італії та Австралії. Парламент Південної Кореї під впливом громадськості у 1998 р. прийняв закон, що дозволяє клонування людської клітини тільки для боротьби з раком та іншими хворобами. Більшість держав, які підписали Протокол про заборону клонування людини, ввели кримінальну відповідальність за проведення експериментів у цій галузі: у Франції

покарання передбачає до 20 років позбавлення волі, у Німеччині — 5, у Японії — 10 років.

Проте у деяких державах це питання вирішується інакше.

1990 р. у Великобританії було прийнято Human Fertilization and Embriology Act, згідно з яким «здійснювати злиття клітинних ядер людського ембріона з ядрами, виділеними з клітин тканини іншої людини, ембріона або утробного плоду, для наступної стадії його розвитку забороняється». В його основу покладено доповідь урядової комісії з етичних проблем ембріології. Закон забороняє клонування людини, «якщо для цього використовуються клітини, взяті з тканин ембріона». На випадки, коли донором є дорослий організм, ця заборона не поширюється.

Вже у 2000 р. Парламент Великобританії зняв законодавчі обмеження з клонування. У грудні того ж року Палата общин схвалила законопроект, який дозволяє використовувати клоновані ембріони людини у наукових цілях. А в січні 2001 р. у Палаті лордів за позитивне рішення проголосували 212 її членів (92 — проти). Однак у червні Британське Королівське товариство виступило за заборону клонування людини, за винятком клонування людських клітин з терапевтичною метою.

У США принципи правової регламентації експериментів з клонування людини формувалися у процесі протистояння прихильників заборони і легалізації робіт у цій галузі. У 1998 р. у конгрес було внесено законопроект республіканців К. Бонда і Б. Фріста про заборону клонування. Однак він не був прийнятий — за нього подали лише 45 голосів з 60 необхідних. Цей факт пояснюється кількома причинами, зокрема різними поглядами республіканців і демократів на саму проблему.

На думку демократів, законопроект про заборону клонування — антинауковий. Сенатор Діана Фейнштейн вважає, що цей закон припинив би життєво важливі наукові дослідження у галузі клітинної терапії таких тяжких хвороб, як рак, діабет, хвороба Паркінсона і багатьох інших.

Отже, ставлення суспільства до проблеми клонування людини поступово змінюється. Під впливом «інформаційного пресингу» спостерігається поступовий перехід від несвідомого заперечення до розуміння клонування як невід'ємного елемента прогресу науки. Зменшується надмірна емоційність в реакції на нього.

За рекомендацією Національної консультативної комісії з біоетики США, що пропонувала «встановити певний період часу, протягом якого не робитимуться ніякі спроби створювати немовлят» шляхом клонування, в 1999 р. у США було введено п'ятирічний мораторій на державне фінансування програм, пов'язаних з експериментами на людських ембріонах, у тому числі з клонуванням. Юридичний комітет Палати представників Конгресу США 18 голосами проти 11 прийняв резолюцію, яка забороняє дослідження з клонування людини. Проте вже в серпні 2001 р. президент Дж. Буш підтримав державне фінансування досліджень у галузі використання людських ембріонів у медичних цілях. Ця підтримка обмежується державним фінансуванням уже існуючих 60 ліній ембріонів.

Аналогічні процеси відбуваються і в Росії. Законопроект Російської Федерації «Про правові основи біоетики і гарантії її забезпечення» розглядався в Думі в 1998 р. Його обговорення викликало неоднозначну реакцію. Сам факт законотворчості у цій сфері — явище позитивне, проте під час підготовки документа був порушений принцип, який вважається головним для лікарів, — «Не зашкодь!». У даному разі йдеться про те, що цим

принципом мали б керуватися не тільки лікарі, а й законодавці. Адже важливо «не зашкодити» суспільству, його розвитку, виникненню нових технологій, методик, напрямів наукових досліджень. Законопроект мав тотально заборонний характер і забороняв усе: аборти, за винятком зроблених за медичними показаннями; будь-які маніпуляції з ембріонами; клонування людей і тварин; створення трансгенних тварин; обмін донорськими органами з іншими країнами; вилучення з трупів донорських органів без особистої прижиттєвої письмової згоди на це самої людини.

Заборонний характер основних положень законопроекту нівелював усе те позитивне, що в ньому містилося, передусім — спроби правового врегулювання проблем біомедицини, захисту людини від деструктивних досягнень науки.

У листопаді 2000 р. у Москві відбулася наукова конференція «Актуальні проблеми біоетики в Росії», на якій була висловлена думка щодо необхідності приєднання РФ до Конвенції про права людини і біомедицину та створення федерального комітету з біоетики при Президенті РФ.

27 липня 2001 р. Кабінет Міністрів Російської Федерації схвалив законопроект «Про тимчасову заборону клонування людини», яким передбачено п'ятирічний мораторій на ці дослідження. Проте у законопроекті відсутні вказівки на причини заборони і не йдеться про міру покарання за такі дії.

Україна має значний науковий потенціал у галузі молекулярної біології, що зумовлює необхідність законодавчої регламентації деяких напрямів досліджень, зокрема заборони експериментів, пов'язаних із клонуванням людини. Важливим компонентом системи державної безпеки має стати безпека генетична, яка передбачає створення ефективного законодавства у галузі генної інженерії і біотехнології на основі оцінок можливого ризику. До його розробки необхідно залучити не тільки юристів, а й генетиків, медиків, спеціалістів у галузі біоетики.

Закон покликаний регламентувати питання безпеки робіт з будь-якими генно-інженерними об'єктами, безпеки біотехнологічного виробництва, контрольованого запровадження трансформованих організмів у навколишнє природне середовище, допуску до роботи в галузі біотехнології, ліцензування цих робіт. Слід також оцінити вплив (у тому числі віддалений, біоценотичний) генно-інженерних методів і відповідної продукції на довкілля, передбачити відповідальність за аварії та порушення норм роботи і забезпечити охорону прав на результати досліджень у галузі генної інженерії.

Необхідна також імплементація Конвенції 1997 р. з Додатковими протоколами у внутрішньодержавне законодавство України. Однією з перешкод на шляху приєднання України до Конвенції була відсутність спеціального державного органа, який би розробляв і реалізував політику в галузі біоетики. Нині цієї перешкоди вже не існує.

Важливо розробити ефективний правовий механізм реалізації вимог Конвенції 1997 р., який забезпечуватиме наявність у законодавстві заходів щодо юридичної відповідальності. У проекті Кримінального кодексу України передбачалася кримінальна відповідальність за проведення досліджень з метою відтворення (реплікації) людини методом клонування. Однак цей пункт з Кодексу вилучили. Така норма видається необхідною, її диспозиція має включати вказівку на незаконність подібних досліджень. Слід вжити певних заходів у зв'язку з можливістю проведення дослідів з клонування людини за межами національної юрисдикції (на території інших держав, у відкритому морі). До кримінального законодавства України варто ввести самостійну норму про

кримінальну відповідальність за фінансування незаконних досліджень з клонування людини. Важливо, щоб критерій «законності» передбачав наявність певного порядку одержання дозволу на дослідження з використанням методики клонування людських клітин. Причому контроль не повинен бути виключно державним.

Центральною ланкою такого контролю мають стати незалежні етичні комісії, утворювані в тих науково-дослідних установах, які проводять експерименти на людині і тваринах. Без схвалення такого комітету, тобто без спеціальної етичної експертизи, жоден дослідницький проект не може одержати фінансування. Система державних органів з біоетики має включати: Національний комітет; Комітети з біоетики на муніципальному рівні; комісії з біоетики на рівні підприємств, установ, організацій медичного і наукового профілів.

Основним органом, що забезпечує дотримання етико-правових принципів при видачі дозволів (ліцензій) на проведення таких досліджень повинні бути комітети з біоетики, які у своїй діяльності спиратимуться на Кодекс з біоетики і біомедичних досліджень, затверджений Постановою Верховної Ради України.

Таким чином, для імплементації у наше законодавство міжнародно-правових норм, покликаних забезпечувати права людини у зв'язку із застосуванням методів біології і медицини, доцільно здійснити організаційно-правові заходи щодо вдосконалення системи спеціалізованих органів, покликаних забезпечувати державний контроль за проведенням генно-інженерних маніпуляцій, а також внести зміни до законодавчих актів України і прийняти закони про регулювання генно-інженерної діяльності та правові основи біоетики.

1. Див.: U.N. Doc. E/CN.4/1028/Add.2:12 Mar. 1970; E/CN.4/1028/Add.5; Sept 1970; E/CN.4/1028/Add.6; 29 Dec. 1970.

2. Див.: Этико-правовые аспекты проекта «Геном человека» (Международные документы и материалы). — М.: Российский национальный комитет по биоэтике РАН, 1998. — 190 с.

3. Короткий Т. Р. Международно-правовые аспекты клонирования человека / Киселев Н. Н., Короткий Т. Р., Кравченко А. Н. и др. Социально-правовые аспекты клонирования человека. — Одесса: ЛАТСТАР, 2001. — С. 139—164.

4. Иофрыш А. И., Красовский О. А. Правовые аспекты генной инженерии // Государство и право. — 1997. — № 3. — С. 112—116.

5. Иофрыш А. И. Правовые и этические проблемы клонирования человека // Государство и право. — 1998. — № 11. — С. 87—93.

© КОРОТКИЙ Тимур Робертович. Старший викладач кафедри міжнародного права і міжнародних відносин Одеської національної юридичної академії. 2002.